

फुले-आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार

समाधान भारत शिंदे

संशोधक विद्यार्थी,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

गोषवारा

भारतीय समाजात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. या सर्व स्थित्यंतराच्या मागे समाजसुधारकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. समाजसुधारकांनी समाजाच्या उन्नतीसाठी अनेक वैचारिक चळवळी उभ्या केल्या. या अशाच अनेक चळवळी पैकी स्त्रियांचा उद्धार ही सुध्दा तितकीच महत्त्वाची चळवळ आहे. तत्कालीन समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे शोषण होत होते. याला विरोध करण्यासाठी फुले-शाहू-आंबेडकर यांनी स्त्री उध्दाराच्या चळवळी उभ्या केल्या. स्त्री अन्यायाला विरोध करण्यासाठी बंड पुकारले. स्त्रियाही नागरिक आहेत, मानवप्राणी आहेत, त्यांनाही जगण्याचा अधिकार असला पाहिजे, स्त्रियांना स्वातंत्र्य असले पाहिजे अशी महात्मा फुले आणि आंबेडकरांची इच्छा होती. भारतीय समाज व्यवस्थेत घट्ट रुजलेली विषमता नष्ट करण्यासाठी झटणा-या बाबासाहेबांना स्त्रियांवर होणारे अन्याय-अत्याचार अस्वस्थ करत होते. पितृसत्ताक संस्कृतीचा पगडाही लक्षात येत होता. स्त्रियांचं त्यांच्या मनाविरुद्ध झालेले विवाह आणि लादली जाणारी बाळंतपणे याचाही परिणाम दिसत होता. म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नावर काम केले. त्यातूनच त्यांचे स्त्री उध्दाराचे मौलिक विचार पुढे आले. या त्यांच्या विचाराचा समाजावर कसा परिणाम झाला? समाजात कशी स्थित्यंतरे घडत गेली? सामाजिक प्रगती कशी झाली? महिलांची परिस्थिती कशी सुधारत गेली या सर्व प्रश्नाचा अभ्यास फुले-आंबेडकर यांच्या विचाराच्या अनुषंगाने करणे संयुक्तिक ठरेल.

१: प्रस्तावना

जगाच्या पाठीवर अनेक संस्कृती होऊन गेल्या. या मध्ये स्त्रियांना अनन्यसाधानण महत्त्व होते. प्राचीन काळापासून ते आजतागायत स्त्रियांच्या उध्दारासाठी अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. या स्थित्यंतरा मागे अनेक समाजसुधारकांची भूमिका महत्त्वाची ठरलेली आहे. भारतीय इतिहासात डोकावून बघितल्यावर असे लक्षात येते की भारतीय स्त्री अनेक वर्षे निपचित अवस्थेत होती. मात्र त्यांच्या वेदनेला अनेक समाजसुधारकांनी हुंकार दिला. त्यामुळेच आजची स्त्री कुटुंब व्यवस्थेत कणा म्हणून भूमिका चांगल्या प्रकारे पार पाडत आहे. त्याशिवाय समाजात सुध्दा पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत आहे याचे फलित हे समाजसुधारकांनी केलेल्या कामामुळे साध्य झाले आहे. स्त्री क्रांतीसाठी सर्व समाजसुधारकांनी आपल्या तत्त्वाशी तादात्म्य होऊन समाज कार्य केले आहे. त्यामध्ये फुले शाहू आंबेडकर यांचे कार्य मोलाचे

आहे. त्याचबरोबर त्यांचे समकालीन जे सुधारक होते त्यांचे ही योगदान महत्त्वाचे आहे.

स्त्री शुद्रादी अतिशूद्रांना सन्मानाचे व संपन्नतेचे जिणे जगता यावे यासाठी जोतिराव फुले यांनी ध्यास घेतला. स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार त्या काळात इतक्या मूलगामी युक्तीवादांच्या आधारे करणारे महात्मा फुले स्त्री मुक्तीचे आद्य पुरस्कर्ते ठरतात. त्यांनी स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेवून प्रौढविवाह, विधवा पुर्नविवाह, स्त्री शिक्षण, स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन इ. मुद्यांना त्यांनी स्पर्श केला. महात्मा फुल्यांचे वेगळेपण असे की, त्यांनी स्त्री मुक्तीचा प्रश्न हा वेगळा प्रश्न म्हणून कधीच मानला नव्हता. एकूण हिंदू संस्कृतीचा विषमताधिष्ठित उतरंडीवरच समाजरचनेचा एक भाग म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांची बंधमुक्ती होण्याची मुळीच शक्यता त्यांना दिसत नव्हती. स्त्रीयासाठी शाळा उघडणे, स्वतःच्या पत्नीला साक्षर करून त्यांना शाळेत शिकविण्यास सांगणे, विधवांचे केशवपन करणा-या न्हाव्यांचा संप घडवून आणणे, कुणाच्या तरी सक्तीला बळी पडून मातृत्व प्राप्त झालेल्या निराधार स्त्रियांसाठी

प्रसुतिगृह उघडणे अशी ठोस कामगिरी जोतिरावांनी केली व नवसमाज निर्मितीला ऊर्जा मिळवून दिली. हाच जोतिरावांचा वारसा पुढे आंबेडकरांनी चालू ठेवला.

महात्मा फुले यांचे स्त्री विषयक विचार-

महात्मा फुलेकालीन व्यवस्थेत सतीची चाल, वैधव्यव्रत, विधवांचे केशवपन, बालविवाह, संपत्ती वारसा हक्काचा अभाव अशा अनेक रीती रुढ झाल्या होत्या. या रुढीने स्त्रीयांची गुलामी पक्की झालेली होती. याला विरोध करायचा असेल तर काय करायचे याचा शोध फुले यांनी घेतला. आणि त्यांना एकच उत्तर मिळाले, ते म्हणजे शिक्षण. ते असे म्हणत की, स्त्रियांना शिक्षण मिळालं की, आपोआपच त्यांच्यात अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची शक्ती येईल. आपल्या देशाची खरी सुधारणा करायची असेल तर स्त्रियांना व अज्ञानी अशा शुद्रादिशुद्रांना शिक्षण मिळाल्यावाचून ती होणार नाही हे त्यांच ठाम मत होतं. म. फुले फक्त आपले विचार मांडून किंवा सांगून थांबले नाहीत तर त्यांनी प्रत्याक्षात बायकोच्या सहकार्याने स्त्री शिक्षणावर काम केले. शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर त्यांचा इतका विश्वास होता, की या कामाला त्यांनी अग्रक्रमाने प्राधान्य दिले.

स्वतः म. फुले यांनी आपल्या एकूण आंदोलनात स्त्रियांच्या समानतेच्या लढयाला शूद्र-अतिशूद्रांच्या बरोबरीने स्थान दिले होते. फुल्यांनी स्वतः वैयक्तिकरित्या केलेल्या प्रयत्नांतही स्त्री मुक्ती कार्याला प्राधान्य होते. आणि ते आयुष्यभर कायम ठेवले ब-याच लोकांचे म्हणणे असे आहे की, फुले यांनी फक्त स्त्री शिक्षणावर भर दिला परंतु तुलनेने विचार केला असता असे लक्षात येते की, त्यांनी स्त्री शिक्षणापुरते त्यांचे प्रत्यक्ष कार्य थांबले नाही तर प्रौढविवाह, विधवाविवाह, परित्यक्ता यांचे नाजूक प्रश्न त्यांनी पुढाकार घेऊन तडीस नेहले. त्यासाठी त्यांनी संस्था काढल्या, कार्यकर्ते तयार केले, प्रचार केला, जाणीवजागृती केली. एवढेच नव्हे तर हिंदू जीवनातील सर्वात महात्वाचा संस्कार जो विवाह, त्यामध्येसुध्दा फुल्यांनी क्रांतिकारक बदल सूचविले आणि ते आमलात आणण्यासाठी प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली.

जोतिरावांच्या स्त्रीच्या उध्दाराच्या कार्याचा विचार सावित्रीबाई शिवाय अपूर्णच राहतो. श्रेयाच्या वेळी ही दोन्ही नावं एकत्रच घ्यावी लागतात. सावित्रीबाईची साथ जर फुले यांना भेटली नसती तर त्यांना स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला सुरवात करणं कठिण गेलं असतं. विविध प्रकारच्या विटंबना आणि छळ याला भिऊन माघार न घेण्या-या सावित्रीबाई जोतिरावांना धीर, प्रोत्साहन देत राहिल्या-सहकार्य करित राहिल्या. म्हणूनच स्त्री शिक्षणाचा पाया महाराष्ट्रात घातला गेला.

समाजात स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीनं स्थान नव्हतं. पुरुषाकडून तिला एखाद्या गुलामासारखी वागणूक मिळत होती या संदर्भात स्त्री ही पुरुषाप्रमाणेच निरर्गसिध्द मानवी हक्काचा उपभोग घेण्यास लायक असताना पुरुषप्रधान संस्कृतीतील निर्बंधामुळेच तिला उपभोक्ता येत नाही. हा एक प्रकारचा सामाजिक अन्यायच आहे. असं प्रतिपादन जोतिरावांनी केले. मानवाला बुद्धीचे वरदान आहे. स्त्री पुरुषांच्या बुद्धीमध्ये काही कमी जास्त नाही पण पुरुषांनी स्त्रियांचे नैसर्गिक मानवी हक्क काढून घेतले व स्त्रीला गुलामी बनविले. वास्तविक स्त्री पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे आपल्या लिखाणातून जोतिरावांनी वारंवार सांगितले आहे.

आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार-

महात्मा फुले यांनी स्त्री उध्दाराला सुरवात केली. ही ख-या अर्थाने पडलेली वैचारिक चळवळीचा पहिली ठिणगीच होती. कालांतराने आंबेडकरांने ही स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केलेला आहे. फुले आणि आंबेडकर यांच्या समोर अनेक समस्यांचे वर्तुळ होत. त्यातीलच एक समस्या ही स्त्री दास्यत्वाची, स्त्री शोषणाची होती. स्त्रियांच्या विचाराला, स्वातंत्र्याला एका चौकटीत बांधून ठेवले होते. याला विरोध करण्याचे काम आंबेडकरांनी केले. त्यांच्या समाज परिवर्तनाच्या अनेक महत्वाच्या कृत्यांमध्ये आधुनिक काळातील भारतीय स्त्री आणि त्यांनी केलेले योगदान अनेक दृष्टीने महत्वाचे ठरते. भारतीय परंपरेच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांसाठी आंबेडकरांनी केलेले कार्य हे खूप वेगळ्या व सार्वत्रिक पताळीवरचे आहे. स्त्री दास्याचा अंत झाला पाहिजे आणि त्यासाठी

भारतीय परंपरेत स्त्रियांचे शोषण ज्या जातिव्यवस्थेद्वारे होते ती जातिव्यवस्था नष्ट झाली पाहिजे हा त्यांचा आग्रह आहे. स्त्रिया या जातीव्यवस्थेच्या प्रवेशाद्वारे आहेत असे त्यांचे मत होते. गटांतर्गत विवाह करणा-या रुढीने स्वगटाबाहेर लग्न करण्याच्या रुढीवर मिळवलेला विजय म्हणजे जातीची निर्मिती होय. प्रत्येक लोक समूहातील स्त्री पुरुषांचे प्रमाण साधारण समसमान रहावे या हेतुमुळे सती, वैधव्य लादणे, अल्पवयीन मुलींशी लग्ने अशा प्रथा हेतुपूर्वक अस्तित्वात आणल्या जातात. पुरुषांची भूमिका नियम तयार करणाराची असल्यामुळे स्त्रिया नेहमीच आर्थिक, समाजिक व आर्थिक नियमांना बळी पडतात.

पुरुषजातीचा विकास व्हायचा असेल तर स्त्रीला मागे ठेवून चालणार नाही, त्यांच्याही खाद्यावर जबाबदारीची तेवढीच धुरा सांभाळण्या इतके त्यांना सक्षम केले पाहिजे असे आंबेडकर म्हणतात. अस्पृश्यता निवारण्याचे काम स्त्रियांनी हाती घेतले तर या कामाची अधिक जोरात प्रगती होईल. या भूमिकेतून त्यांनी अस्पृश्य स्त्रियांच्या वेगळ्या राजकीय परिषदा आयोजित केल्या. १९४२ साली दलित महिला फाऊंडेशनच्या अधिवेशनात केलेल्या भाषणात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही पुढे नेले पाहिजे. कारण स्त्रियांनी किती प्रगती केली यावर त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते. या त्यांच्या भूमिकेचे त्यांनी जोरदार समर्थन केले. महिलांच्या स्वतंत्र संघटित संस्था असाव्यात, स्त्रियांनी समतेच्या लढाईत सहभागी झाले पाहिजे. या त्यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन सत्याग्रह, मोर्चे इत्यादी आंदोलनात दलित स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी होत असत.

आंबेडकरांचे सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे हिंदू कोड बिलाची उभारणी. हिंदूचे विवाह कॅटुंबिक कायद्याने नियमित करण्याची कल्पना प्रथम इंग्रज राजवटीत अंमलात आली. सती व बालहत्या यांना प्रतिबंध करणारे कायदे, संततीवयाचा कायदा व धर्मांतरित माणसाचा कुटुंबाचा समतेवरील हक्क कायम राखणारा कायदा असे अनेक कायदे ब्रिटिश सरकारने मंजूर केले. कालांतराने आंबेडकरांनी धर्मांतरांची घोषणा केल्यावर भारतातील निरनिराळ्या धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास केला. याच

काळात हिंदू कायद्यात सुधारणा करून त्यांचे एकसूत्रीकरण करण्याची स्त्रियांची मागणी पुढे येत होती. तेव्हा हिंदू धर्मशास्त्रज्ञांनी स्त्रियावर केलेल्या अन्यायाची त्यांना प्रथम जाणीव झाली व त्यांना स्त्रियावर होणारे अन्याय दूर करणे गरजेचे वाटू लागले. याचेच फलित म्हणून आजच्या स्त्रिया सन्मानाने वागत आहेत.

समारोप-

वर्तमानकाळातील स्त्रियांच्या जीवनात जे आमूलाग्र बदल झाले ते फुले- आंबेडकरांच्या वैचारिक क्रांतीतून. स्त्रीयाचा उद्धार व्हावा यासाठी त्यांनी अनेक चळवळी उभ्या केल्या. याचेच फलित म्हणून आजच्या स्त्रीया सन्मानाचे जीवन जगू लागल्या आहेत.

संदर्भ सूची-

- १ keer, Dhananjay(1997). Mahatma Jotirao Phule of Indian Socila Revolution, Pune: Popular Publication
- २ Bhardwaj, Pawan(1974). The legend of Jyotiba Phule, Delhi: Punit Publication
- ३ पवार, ना. ग. (२०१४). सावित्रीबाई फुले: अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व, पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन
- ४ कांबळे, झुंबरलाल व बिबलकर, राम (२००६). म्हाडचा मुक्तीसंग्राम, पुणे: बार्टी
- ५ चंद, नानक (२०१५). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुभव आणि आठवणी, औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन
- ६ सबाने, अरूणा (२००७). डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री, नागपूर: आकांक्षा प्रकाशन
- ७ ऑम्ब्रेट, गेल (२०१६). जोतिबा फुले आणि स्त्री-मुक्तीचा विचार, मुंबई: लोकवाडमय प्रकाशन